

Intézmény — képviselet — civil társadalom

A társadalom alulról való építkezésének, önszerveződésének elve közéleti és politikai jelszóvá vált a mai Romániában. Eltekintve attól, hogy ez a jelszó ma mennyire csak jól hangzó reklám, illetve mennyiben takar valós folyamatokat, elfogadhatjuk azt a kiinduló megállapítást, hogy a civil társadalom megteremtése iránti igény megerősödött. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a széles értelemben vett társadalom adottságai felől nézve milyen esélye lehet egy életerős civil társadalom megteremtésének. Létrejöhet-e egyáltalán, s ha igen, milyen áron, milyen formában? Ezeket a kérdéseket ma Közép-Kelet-Európában sokan felteszik, de sokkal inkább a politikusok keresik rá a választ, mint a társadalomkutatók.

Ez a tanulmány a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport idevágó eredményei alapján íródott. A romániai magyar nemzetiség intézményeinek vizsgálata, valamint a mindennapi élet jelenségeinek elemzése alapján próbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy milyen is ma az a társadalom, amelyet oly sokan szeretnének elindítani az önszerveződés útján. Mi az, amivel — kiindulópontként — számolnunk kell, és miképpen fog reagálni erre az elindításra maga a társadalom?

Tanulmányunk első részében az elmúlt húsz év intézményhálózatával foglalkozunk. A hálózat restaurálására irányuló mai törekvés, valamint a többé-kevésbé restaurált intézmények működése azt az 1989 novemberében megfogalmazott álláspontunkat igazolja (vö: Kommunikációs Antropológia Füzetek, 1-es szám, kézirat), miszerint a 968-as megalapozású intézményi „hagyomány” egy esetleges változás után nagyon jelentős szerepet fog majd játszani. Elemzésünk e hagyomány természetével foglalkozik, ugyanakkor mérlegeli ennek a hagyománynak a társadalom önszerveződési folyamataira gyakorolt hatását is. A második rész az eddig többé-kevésbé rejtetten működő civil társadalommal foglalkozik. Ez a téma azért is fontos, mert több elemzés és cikk szerzője szerint az intézményi hálózat erőszakos leépítése után nem maradt nemzetiségi „kultúra” Romániában, a hétköznapi világot a káosz uralja, s úgymond öntudat sincs már. Gondolatmenetünk alapját egy kéziratban lévő tanulmánykötet képezi, amely különböző közösségek működésével foglalkozik. Végül pedig az intézményi struktúra és a rejtetten működő civil társadalom találkozási esélyeit vesszük számba, különös tekintettel arra, hogy a „fent” és „lent” találkozását nagyon sokan egy képviseleti rendszer kiépítése és működtetése révén vélik megvalósíthatónak.

1. Az intézményhálózat működése

Az intézmény fogalmába beleértjük a formális (lapok, tévé- és rádióadók, könyvkiadók, oktatási intézmények stb.) és informális intézményeket egyaránt (körök, rendezvénytípusok, rítusszerű egyedi események stb.). Egyik közös jellemzőjük az, hogy értelmiségiek vagy értelmiségi beállítottságú személyek működtetik, és mindannyian felvállalták — nyilván eltérő módon és mértékben — a nemzetiségmentés (megmaradás, megtartás) ideológiáját. Ezt a megállapítást nem értékelésként, hanem semleges tényként kívánjuk működtetni, és arra figyelünk, hogy az intézmények milyen módon gyakorolták ezt az ideologikus képviseletet. A működés természetével foglalkozunk, mert abban érhető tetten azok az ösztönösen is előugró rutinok, amelyekkel távlatilag is számolnunk kell.

Nem a társadalom működésére figyelő antropológusok feladata az, hogy tisztázzák ennek az intézményhálózatnak az adományozási módját, minősítsék az alku megkötő személyeket, vagy mérleeljék az érte fizetett árakat. Igen fontos kiindulópont ezzel szemben az, hogy nem alulról jövő kezdeményezések nyomán jött létre ez a hálózat, hanem „adományozták” őket, s étellel való feltöltésük (értsd: a kapott kérések megvalósítása) is a „kiválasztottak” szándékai, elképzelései szerint történt. A születés természetétől függetlenül lehettek volna ugyan jók vagy rosszak, de maga a létrehozás módja elkerülhetetlenül maga után vonta az utólagos igazolásokat: a létrehozóknak el kellett hitetniük magukkal és másokkal, hogy „pon tosan erre volt szükség”, „ez kellett”, „jól csináltuk” stb. Ez az úgynevezett rejtett legitímálási kényszer egyes intézményeknél két évtizeden keresztül fennmaradt, másoknál sajátos házi ideológiává minősült át. Az intézmények születésének ez a nem természetes módja, ugyanakkor természetesként való megjátszása jelentősen befolyásolta az egyes intézmények életútját, a benne dolgozók önmagukról alkotott képét. Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a hatalom felé is ki kellett fejezniük lojalitásukat, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a két irányú legitímációs játék aligha hagyott időt komolyabb tevékenységre, s amennyiben hagyott, az a tevékenység nem válhatott igazán fontossá. A kívülálló nyilván felteszi a kérdést: intézményeink miért nem hoztak létre legalább lefele való legitimitást? Működésüket nézve azt látjuk, hogy ilyesmire esély sem lehetett, s elsősorban azért nem, mert a működés természete már az indulástól kezdve kizárt minden realitással számot vető mozzanatot.

Elemzéseink nyomán az alábbi jellemzőket rendelhetjük az intézményhálózat működéséhez:

Totális képviselőre való törekvés

Az intézmény arra törekedett, hogy a nemzetiségi kultúra (a továbbiakban: kultúra) minél több területét képviselje. Ha lapról volt szó, akkor az egyaránt fontosnak tartotta az irodalmat, a tudományos közéletet, a képzőművészeti ágakat, a könnyű szórakoztatást, az oktatást, a közművelődést stb. Általában arra törekedett, hogy ne legyen olyan terület, amelyről nem beszél, s ne legyen olyan réteg, amelyhez nem szól. Ezt a szinkretizmust az utóbbi években megélhetési szempontokkal igazolták, de sokkal korábban is érvényesült ez a szemlélet. Lényege a „mi mindent és mindenkit képviselünk” érzetének megteremtése, egy ilyen meggyőződés forgalmazása. Mindez magátólértetően vezetett a pótolhatatlanság érzetének kialakulásához, s hatékonyan szolgálta — főként az intézményhez járó szimpatizánsok udvarlásai révén — a minden intézmény számára létfontosságú napi legitímációs gyakorlatot. Különösen az utóbbi években vált ez szükségessé, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hatalom sem kedveli az intézményt, s a befogadók tábora egyre kevésbé törődik vele. A kettős elutasítás újabb és újabb területek, rétegek meghódítására ösztönözte az intézményeket, végleg felrúgva a 70-es évekbeli viszonylagos munkamegosztást.

Strukturális merevség

Paradox tény, hogy az intézmények számára az identitásérzés magabiztosságát sosem a képviseltekkel való kapcsolat eredményessége termelte, hanem sokkal inkább a saját struktúrához való ragaszkodás. Alulról jövő nyomásra sosem voltak hajlandók struktúrájukon változtatni, s ha felső nyomás hatására változniuk kellett, akkor elszánt kampányt folytattak annak bizonyítására, hogy „nem változott semmi”, „minden maradt a régi”. A tényleges strukturális változásokat eltusolták, miközben a felszínes változásokat szívesen propagálták lépéstartásként, a befogadók igényeihez való igazodásként. A kiinduló vázhoz való ragaszkodás — minden jel szerint — legitímációs erőként működött: azt a meggyőződést élte, hogy az intézmény annál inkább van, minél változatlanabb, minél inkább ragaszkodik kezdeti önmagához. Ha csökkent a befogadók tábora, ha a munkatársak fele távozni kényszerült, ha a lap kénytelen volt egyes rovatokat elhagyni, ha a közéletbe való belépések számát korlátozták (még sok példa sorolható), az intézmény változatlanul ragaszkodott a struktúra megmaradt részéhez, azt hirdette, hogy „nem történt semmi lényeges változás”. Az elvonókúráról — akár fentről, akár lentől jött — az intézmény nem vett tudomást.

Helyettesítő nyelvezet kialakítása

Az intézmények már induláskor igyekeztek körvonalazni saját házi ideológiájukat. Tisztázták helyüket, szerepüket, megítélték saját fontosságukat, s igyekeztek bevinni a köztudatba saját pótolhatatlanságuk eszméjét is. Lassan minden intézmény kialakított egy sajátos beszélési módot, amely éppúgy tapasztalható volt az intézmény falain belül, mint a nyilvánosság elé való kilépésekben. Nagyon határozottan megfogalmazták, hogy milyen cél érdekében cselekszenek és mit tesznek ezért a célért. Ez az ideologikus beszélés akkor is hibátlanul működött, ha a gyakorlat ennek az ellenkezőjét bizonyította. Aki gyakran járt egy-egy intézménynél, az hamar felfedezhette ezt a sajátos „nyelvet”, amely az intézmény tagjainak beszédében, viselkedésében, mozdulataiban éppúgy tetten érhető volt, mint nyilvános szerepléseikben, vagy az intézmény kiadványaiban. Ennek a nyelvnek a mindennapi játszása volt a legnagyobb legitímációs erő: igazolta, hogy az intézmény olyan, amilyennek tudja magát. A nyelv éltetése sok esetben magát a tényleges munkát is helyettesítette, s nem is sikertelenül: az intézménybe látogató szimpatizáns vagy a találkozók közönsége azzal a meggyőződéssel térhetett haza, hogy „jól csinálják”, az intézménynél minden rendben van, a kép-

visolet tökéletes. S nem ok nélkül gondolhatták így, hiszen ők sosem a tényleges munkával, hanem a munkát szimbolizáló nyelvvel találkoztak. Mégpedig annak nagy hozzáértéssel működtetett formájával. Ez a nyelv kapott szerepet az intézmény tagjaival készített interjúkban, valamint az ünnepi áttekintésekben, visszapiantásokban is. A jól működő intézményi nyelv ugyanakkor megtanulható volt, s így az intézmény körül kialakulhatott egy olyan udvarló kör, amely sikeresen közvetítette lefele az intézmény önmagáról alkotott képét.

Személyközpontúság

Már az induláskor kiderült, hogy ki való az intézménybe és ki nem. A nem odavalók hamar távoztak (kevesen voltak ilyenek), az odavalók pedig a szó szoros értelmében véve pótolhatatlanná váltak az intézmény számára, s mivel az intézmény a kultúrát képviselte, az illető személyek maguk váltak „a” kultúrává. Személy és szerep olyan nagymértékben azonosult, hogy a személy távoztával rendszerint új szerepet kellett kitalálni, s ha pedig vezető beosztású személy távozott, az egyszerre az intézmény létét kérdőjelezte meg. Az intézmények életében a legnagyobb traumát a személyi változások jelentették (az ilyesmi mindig megrendítette a struktúrát), ezért az is nyilvánvaló, hogy minden eszközzel igyekeztek kiküszöbölni a változást. Minden kulcsfigurát óvatoskodó ideológia védett: „vigyázzunk, mert ha őt leváltják, az intézmény szétesik!” A változástól való félelem vezetett az új tagok felvételét szabályozó belső szűrőrendszer kialakulásához is: csak olyan személyek jöhettek számításba — feltéve, ha a hatalom is beleegyezett —, akiknek családja, múltja, kapcsolathálója garanciát jelentett arra, hogy a személyével érkező új szerep a struktúrát nem fogja felborítani. Nem új emberekre, nem jó szervezőkre, nem képzett káderekre volt szükség, hanem az eddigi belső struktúrát potenciálisan nem veszélyeztető munkatársra. Ez a belső szűrő az intézmény önmagáról kialakított képét védte s magátólértetően helyezte előtérbe a nem kreatív, nem kezdeményező személyek felvételét.

Distanciatermelés

Az intézmények működési módja is a merev struktúra részét képezte. A működés — akár mindennapi, akár ünnepi oldalát nézzük — nem tűrte meg a korrekciós javaslatokat, sőt még a tőle független alternatív elképzeléseket sem bírta elviselni. Mindez viszont csak úgy sikerülhetett, hogy az intézmény „szent”-té vált, ha bárkivel és bármivel szemben tartani tudta fölényes helyzetét, a mindennapokból való kiemelkedettségét. A distanciát sokféle manőverrel meg lehetett teremteni. Az atyáskodó lekezeléstől a sejtelmes utalásokig, a csak beavatottnak szóló összekacsintásoktól a vállalt feladatok súlyának érzettségig igen sokféle eljárást lehetett tapasztalni. Nem történt ez másként a közvetlen emberi kapcsolatok síkján sem, ahol az intézménybe látogató külső személy mindig érezhette, hogy nem akárhova lépett be, aki vele beszél az sem akármilyen, s magát a találkozás tényét is illik ünnepként átélnie. A már említett intézményi nyelv elég volt ahhoz, hogy bűvkört vonjon az intézmény köré. Erre még ráakodott az intézmény tagjainak többé-kevésbé ösztönös egyéni szerepjátéka is. A távolságtermelés a saját kép védetségét, s végső soron a struktúra kifele irányuló, közvetett módon történő legitimálását szolgálta.

Funkcióhalmaz

Megalakulása idején minden intézmény konkrét funkciót is vállalt, így például a sajtókiadványok is felosztották egymás közt az érdekszférákat. Ez a felosztás a nyolcvanas évekre szükségtelessé vált, mindenik igyekezett behatolni a másik felségterületére. A totális képviseletre törekvés külön fejezetét képezte a nemzetiség politikai/ideológiai céljainak felvállalása. Ez az úgynevezett rejtett politizálás jelensége. Az ideológiai képviseletet rejtteni kellett a hatalom előtt, ugyanakkor úgy kellett művelni, hogy a képviseltek számára az nyilvánvaló legyen. Az intézmények kétféle csatornát használhattak a rejtett politizálásra. Az egyik az utalások, a képviseltekkel való összekacsintások gyakorlata. Olyan szavakat, gesztusokat kellett használniuk — lehetőleg gyakran és periodikusan —, amelyek a befogadókban életre hívták a „tudjuk, hogy miről van szó” érzetét. Ezek az utalások lehetnek szimbolikus értékű jelszavak (megmaradás, szülőföld, helytállás stb.), történelmi tények, szóképek vagy éppen allegorikus példázatok. A másik csatornát az intézmények működésének a rejtett politizáláshoz való lassú adaptálása jelentette. Egyre jobban elkülönültek azok az elemek (szereplési formák, hangnemek, időpontok, rovatok stb), amelyekben a befogadók biztosan találkozhattak a várt utalásokkal, célzásokkal. Így például a lapoknál a nemzetiségi érdekek mellett burkoltan kiálló anyagok közlése az intézmény tevékenységének legfontosabb mozzanatává vált. Mellette minden egyéb másodrendűvé minősült. Ez a gyakorlat szelekciós erőként működött a munkatársak, s általában az anyagkészítés irányába, ugyanakkor a szerkesztési munkát is fókuszálta. Az intézmények egymásra figyelési játékában is lassan a rejtett politizálás gyakorlása vált a kölcsönös megmértetés egyetlen kritériumává. A sikeres manővereket az intézményi mező irigykedése vagy csodálata nyugtázta, s a siker nagymértékben növelte a kockázatot vállaló intézmény presztízsét, újból igazolta az intézmény önmagáról alkotott képének helyességét.

*

Ez a hat jellemző olyan beállítódást takar, amely több évtizedre meghatározta az intézmények létrehozását, a menetközbeni „javításokat”, a mindennapi működést, mint ahogyan a jövőre vonatkozó elképzeléseket is. Az elemzések szerint ez a beállítódás nem annyira explicitté tett elvek szintjén ragad-

ható meg, hanem inkább a napi gyakorlat szintjén. Ami azt jelenti, hogy ez a mentalitás latens módon, a mindennapi gyakorlatban feloldódva élt (él ma is), s rendkívüli ereje épp ebből származik. Ennek az igen hatékony intézményépítési és éltetési gyakorlatnak a működése arra enged következtetni, hogy a jelzett beállítódás mögött egy olyan jól körvonalozott és feltétlenül igaznak tartott valóságkép áll, amelynek alapján a cselekvők mindig tudják, hogy mit kell tenni és mit nem, mi kell a kultúrának és mi nem, kit lehet ebbe a munkába bevonni és kit nem stb. Az intézmények működésében tapasztalható fogyatékoságok — ezek 1988-89-ben ütköztek ki nagyon — épp abból származtak, hogy ez a több évtizeden keresztül viszonyítási alapként használt valóságkép teljesen irrelevánssá vált, s a meg nem felelés az intézményekben dolgozó emberekben is tudatosodni kezdett. Egyesek beismerték azt, hogy „elmennek” a kultúra mellett. Ez a felismerés kevesekre volt jellemző, és a változások paradox módon újratermelték az illúziókat. Ma gyors ütemben regenerálódik a régi struktúra, s a hamis valóságkép újból viszonyítási háttérként működik. Ez a valóságkép pedig korrekciót nem tűrő, magabiztos társadalomalakítási tudást implikál. A meglehetősen folyékony helyzet lehetőséget nyújt a már-már szétesett intézményi ideológiák újjaélesztésére is, anélkül, hogy a restauráció hívei rákérdeznének arra a talajra (valóságképre), amelyre építkezni kívánnak.

2. A civil társadalom

Az alábbi vázlatos áttekintés a mindennapi kapcsolatvilágok alakulását helyezi a középpontba. A közösségek működésére irányuló elemzéseink nyomán (kéziratos tanulmánykötet) olyan értelmezési modellt vázolunk, amely egységben kívánja láttatni az elmúlt húsz év civil társadalmának életútját. Ez az összegzési kísérlet nem számol egy sor másfajta megközelítéssel (gazdasági, demográfiai, értékelméleti stb.), ennek ellenére úgy véljük, hogy a részletek aprólékos kibontására törekvő elemzéseink lehetőséget nyújtanak átfogóbb magyarázó modellek megalkotására (vö: Clifford Geertz munkái).

A vizsgált régióban (falvak, az utóbbi évtizedben felduzzasztott kisvárosok a Székelyföldön) a hetvenes évek jelentették a „nagy életformaváltás” lehetőségét. A legfeljebb egyórányi utazásokkal megközelíthető kisvárosokban gyárak sokasága épült, nagyszámban létesültek különböző munkahelyek. A falusi ember választhatott a városba költözés és az ingázás között. A téeszekben gyakorlatilag csak az öregek maradtak. A községközpontokban is új, fix fizetéses munkahelyek létesültek (szövetkezetek, néptanácsok, téeszek kisüzemei, adminisztrációs munkakörei stb.) Nemcsak térben lehetett lépni (horizontális mobilitás), hanem a társadalmi ranglétrán is. Az általános iskolát végzettek felszipantották a szakiskolák, tanfolyamok, ipari líceumok. Minden falusi családban állandó beszédtemává vált, hogy ki hol van, hova megy, hol próbál szerencsét.

A hetvenes évek „mobilitási láza” a falu közösségi életére nézve igen komoly kihívást jelentett. Amúgy is megszűnőben, felbomlóban voltak a ritualizáltabb együttléti alkalmak, ez az új kihívás azonban már a mindennapi életet szabályozó kapcsolatvilág (szociális, vérségi, területi kapcsolatok) stabilitását is fenyegette. A potenciális veszélyt egy olyan helyzet kitermelődése jelentette, amelyben többé-kevésbé megszűnt az identitásérvés mindennapi újratermelésének megszokott rendje. Ez a helyzet két egymásnak ellentmondó összetevőből állt. Az egyiket a célként meghatározott új státus jelentette (pl. városi munkahely, városi lakás, magasabb életszínvonal elérése, a falun belüli státus megváltoztatása vásárlás, építkezés révén stb), amely a saját életvilágon kívüli viszonyítási pontként jelentkezett. Ez a célként lebegő külső viszonyítási pont átalakította az egyén (és családja) mindennapjait, értékrendszerének bizonyos elemeit, munkaritmusát, időbeosztását, érdekszféráit stb. A másik összetevőt az eddig magabiztosságot nyújtó saját kapcsolatvilág jelentette, amelynek fontossága csökkent, hiszen nem mindenben szolgálta az elérendő új célt. Paradox tény volt, hogy a csak közösségi beállítódásaiban élő falusi ember számára a társadalom olyan ígéretek (elérhető státusokat) mutatott fel, amelyek csak individuális célként voltak tételezhetők, s látszólag csak individuális erőfeszítéssel voltak elérhetők. A cél vonzó volt, de egyénre szabott. Az életvilág kacsaláhlója magabiztosságot adó volt, de visszahúzó. Ez a kettősség identitászavarokat termelt, s természetesen kialakított egy sor olyan áthidaló manővert is, amelyek mindkét irányban fenn tudták tartani a jó megoldás illúzióját.

Nem tudunk olyan vizsgálódásokról, amelyek megpróbálkoztak volna az így előállt identitászavarok feltérképezésével. A közösségi tartalékkal startoló, de individuális célokat elérni akaró falusi ember „mobilitása” (az idézőjel itt ugyancsak indokolt) sokféle következménnyel járt: családi konfliktusok számának növekedése, a családi életvitel instabillá válása, a gyerekekkel való foglalkozás háttérbeszorulása, a munkamorál talajvesztése, az időhasználati rutinokból való kiesés stb. A legfontosabb változás azonban a mindennapi kapcsolatvilágban tapasztalható. Attól függően, hogy ki mikor és milyen mértékben lépett be az életformaváltás sodrába, a személyes, illetve a családra jellemző kapcsolatháló igen eltérő mértékben deformálódhatott. Részleges lebomlásának következményeit akkor tudjuk megítélni igazán, ha számot vetünk a közösségben élésnek, a kapcsolatokban való létezésnek azzal a formájával, amely a falusi embert egészen a tömeges ingázás kezdetéig, a városba költözési hullám jelentkezéséig jellemezte, s amely a mindennapi identitás-termelés legfontosabb keretét képezte.

Nyilván maguk az életformaváltást vállalók is érezhették a kapcsolatvilág változásában rejlő potenciális veszélyt (mindenekelőtt az azonosságérzet síkján), s ösztönösen igyekeztek áthidaló megoldásokhoz folyamodni. Bár a társadalom egyéni mobilitást várt el tőlük, ők — ha kompromisszumok árán is — a kapcsolatokon alapuló mobilitást választották. Mindent megtettek azért, hogy átmentsék vagy megőrizték a saját kapcsolatháló számukra fontos elemeit: a szomszédal, a rokonnal, a barátal közösen terveztek, igyekeztek azonos vagy hasonló munkahelyeket keresni, együtt utazni, egymás közelébe költözni, egy váltásba járni stb. Ezek a törekvések nem mindig jártak sikerrel, vagy pedig csak átmenetileg lehetett megvalósítani őket. Ezért egy idő után már nem a kapcsolatháló tagjait, hanem csupán a kapcsolathálót, mint gyakorlatot igyekeztek átmenteni. Kerestek valakit, valakit, akikkel a meglévő, de a változással kiürülő kapcsolatháló felültehető. Lassan odajutottak, hogy a falusiak vagy a szomszédfalusiak közül bárkivel társultak, csakhogy meglegyen a kapcsolatháló működésének illúziója. Ezt az illúziót termelte egyébként a régi ismerősökkel való időnkénti összejárás, a rendszeres hazalátogatás is. Ebben az átmentési igyekezetben a kapcsolatépítés és kapcsolattartás megszokott gyakorlata, mint egy kulturális paradigma formája lassan fontosabbá vált, mint maga a tényleges kapcsolat. Fontosabb a kapcsolat eljátszás szintjén való megélése, mint a funkció, amit betöltött, illetve úgy is fogalmazhatunk, hogy maga a létezés bebizonyítása volt az egyetlen funkció. A kapcsolatháló gyakorlásához — mint kerethez — való ragaszkodás segített fenntartani a magabiztos identitás illúzióját. Ehhez a mindennapi viselkedés szintjén működő kulturális paradigmához ösztönösen is ragaszkodtak, de ugyanakkor ennek a keretnek a pusztá megléte is ellentmondott annak a gyakorlatnak, amit a mobilitási folyamatban működő cél — mint távoli viszonyítási pont — diktált. Ez az ellentmondás két nagyon fontos következménnyel járt. (Hangsúlyozzuk, hogy itt a modellszerű folyamatról van szó, amely egyénekenként és területenként különböző stádiumokig jutott el).

Az egyik következmény az egyén szintjén jelentkezett: labilitás, sebezhetőség az egyéni identitástudat síkján. A vonzóerőt jelentő külső pont és a visszahúzóerőt jelentő közösségi paradigmák erőterében az egyén magabiztossága könnyen megkérdőjelezhető, könnyen felfüggeszhető. Az így kialakult identitászavar számtalan kompenzációs játszmában vezetődött le (ezekre itt nem térünk ki). Tapasztalataink szerint ez a ketősség a városra költözött, elsőgenerációs családoknál sem oldódott fel, a faluról ingázóknál pedig — bár jelentős módosulásokat okozott az egyén, a család életvitelében — a közösségi paradigmák hatása rendkívül erős maradt. A változás mértékének megállapítására esetenként kellene vizsgálatokat végezni, az azonban nyilvánvaló, hogy a kapcsolathálók, mint keretek átmentése megtörtént, esetenként pedig új tartalommal is telítődött (pl: kooperációs hálók városban: közös gazdálkodás szabad időben, közös munkák a tömbház körül, összejárás a pincékben, beszerzési, ügyintézési hálók kialakulása stb.)

A másik következmény közösségi jellegű volt. Részben a mindenkiben működő mobilitási célkép, részben pedig az államhatalom természetéről való gondolkodás hatására az átmentődött kapcsolathálók „elrejtőztek”. Ez elsősorban azt jelenti, hogy ezek a néhány személyre korlátozódó — kis közösségek nem törekedtek nyilvános legitimitációra, nem kívántak bővílni, terjeszkedni, ilyenformán — egy idő után — magától értetődően tettek szert egyféle titkosságra is. Nem alakult ki a szerveződések szabadpiaca, inkább az egymástól függetlenül létező, egymást nem metsző kisebb körök működtek, rendszerint a többihez való viszonyulás nélkül. A civil társadalomnak ez az elrejtőzése nem valamiféle szándékos bujkálást jelentett, inkább csak a szerveződés egyfajta „tartaléklágon” tartását. Ezek az egymástól függetlenül működő kisközösségek a maguk során nagyon is hatékonyak voltak, megoldották a hozzájuk tartozók legitimitációs gondjait, célszerű keretet biztosítottak a kooperációs formák számára is. Míg a nagy nyilvánosság erőterében működő közösségek nagy része igen sok megjátszást, magamutogatást, ellenőrizhetetlen énképforgalmazást tartalmazott (épp a rendszeresség hiánya és a gyors identifikációs kényszerek miatt), addig a rejtetten működő kisközösségek megtartották pragmatikus előnyeiket: a kooperációs igények hatékony kielégítésének, illetve az egyéni életesemények gyors és célravezető szimbolikus lereagálásának képességét,

Nem tudhatjuk még, hogy milyen káros vagy nem káros következményeket válthatott ki a társadalom szerveződési potenciáljának az ilyen belülről való fékentartása. Azt azonban állíthatjuk, hogy ez az állapot a civil társadalom regenerálódása számára megfelelő kiindulópontot jelentett. Már 1988 folyamán tapasztaltuk, 1989-ben pedig egyértelműen lehetett érezni, hogy a civil társadalom lassan talpraáll. Az ok végül is nagyon egyszerű volt: az ország gazdasága a mélypontra került és csökkent a mobilitást szorgalmazó célképek érvényessége, hitele. Legalábbis nagyon távoliakká, elmosódottakká váltak ezek a képek. A vonzást jelentő külső pont gyengülése pedig az amúgy is erős kulturális paradigmák feléledését eredményezte: az emberek úgy érezték, hogy nem egy sajátuk érezt cél kell követni többé, hanem „helyet kell csinálnom magam körül”, „azt kell megfogni ami van”, be kell biztosítani a mindennapi életet abban a formájában, ahogyan most adott. Így lassan beindult a társadalom egyféle magáratálalási folyamata: a kapcsolathálóban élés paradigmája ismét szabályozóelvvé lépett elő, s az addig is többé-kevésbé játszott kapcsolatok konkrétá, ellenőrizhetővé, ugyanakkor magabiztosságot nyújtóvá váltak. Megszaporodtak a rejtetten működő kisközösségek, illetve a meglévők egyre fokozottabb mértékben nyilvános legitimitációra törekedtek. Az államhatalom kezdett nagyon távolivá válni. (Érdemes itt talán azt is megjegyezni, hogy értelmiségi körben ennek a folyamatnak épp az ellenkezője játszódott le, az atomizálódás gyakorlatilag teljessé vált. Nem vé-

letlen, hogy az értelmiség ezt a szétesést vetítette ki a társadalom egészére is, nem látva meg abban a beindult stabilizációs folyamatokat. 1989 folyamán munkacsoportunk a különböző szerkesztőségekben, kiadókban folytatott beszélgetések alkalmával többször is jelezte ezt a stabilizálódási tendenciát, hangsúlyozva, hogy az intézmények rájátszhatnak erre a spontán szerveződési folyamatra. Magyarozatunkat mindenhol hitetlenkedve fogadták.)

A decemberi-januári események — természetes módon — visszavetették ezeket a folyamatokat, az értelmiségi réteg harsány szerveződési igyekezete mellett a civil társadalom ismét a rejtettség állapotába került. A kérdést most is úgy kell feltenni, mint a mobilitási hullám idején: a civil társadalom számára mutatkozó célképek összeegyeztethetők lesznek-e a saját működési paradigmával? Mint ismeretes, az intézmények működésének egyik alapelve éppen a célképek felmutatása. Mit szól(hat) ezekhez a civil társadalom?

3. A hatalom természetéről

Hogyan fognak találkozni a képviselők és képviseltek, az intézményi hagyomány és a civil társadalom működési paradigmája? A kérdésre azért nehéz válaszolni, mert erről az utóbbiról nagyon keveset tudunk. Tanulmányunk zárórészében egy szempontból taglaljuk a találkozás esélyeit. Ez a szempont: milyen a vizsgált régióban a civil társadalomnak a hatalomról (a képviselőkről) való gondolkodása. Egy olyan kulturális paradigmát vizsgálunk, amellyel minden képviselőnek — legyen az személy vagy intézmény — számolnia kell.

Induljunk ki abból, hogy a tervezett képviseleti formák a demokratikus társadalmakhoz való felzárkózást kívánják szem előtt tartani, s ezért mindenekelőtt a technicizált kijelölő-visszahívó apparátus kidolgozását írják elő. Ehhez nyilván a megfelelő jogi és adminisztratív keretek szükségesek. Az elmúlt években sok közép-kelet-európai gondolkodó látta úgy, hogy ezeknek a kereteknek a megteremtése jelenti a demokratikus társadalom építésének alapvető és kizárólagos feltételét. Ma viszont — az ebben a régióban zajló változások nyomán — már azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy miképpen fog viszonyulni a meglévő civil társadalom ezekhez a keretekhez? A válaszkísérletekhez kissé vissza kell lépnünk az időben.

A falu világában, egészen a kollektivizálás kezdetéig több formális és informális intézmény működött. Ezek későbbi életútjáról nincsenek pontos adatok, de az bizonyítható, hogy informális változataik a mai, úgynevezett urbanizált falu világában nagy számban fellelhetők, s nyomukra bukkanhatunk könnyen a felduzzasztott kisvárosokban is. Hajdani, háborítatlan formájukban a képviselő-képviselt viszony igen sajátos, mindmáig kellően nem elemzett modelljét éltették. Vázoljuk röviden ezt a modellt.

Az ebben a közegben működő hatalom specifikumát a szerep és személyiség különleges koalíciója adta. Ha valakit megválasztottak egy funkcióba, vagy a falu közvéleménye hallgatólagosan egy funkció tisztségviselőjévé tette, ebben a szerepkörben az illető megtartotta a funkció előtti személyiségét, s ez a személyiség megmaradt — a falu szemében — a funkcióból való kilépés után is. A szerep átmeneti volt, a személyiség permanens. Azt mondhatná erre valaki, hogy a technicizált képviselet esetében is így van. Így van, de ott csak a szerep fontos, a szerep előtti és utáni személyiség a képviselteknek nem érdekli. A falu világában viszont a képviselő személyiségének permanens ismerete nagyon fontos, mert ebben az ismeretben vannak lehorgonyozva a szerep jó eljárásait biztosító garanciák. A kiválasztott személynek jól kell szerepelnie, mert a falu a személyiségénél fogva (a róla alkotott tudásnál fogva) kézben tartja őt. Ez a hatalom bármikor visszahívható, de sosem maga a tényleges visszahívás a fontos, hanem a visszahívás lehetősége! Visszahívható, vagy korrigálható, mert a személyiségkép a közösség kezében van, s a szerep megjárója — ha csak ki nem lép a faluból vagy fel nem adja saját identitását — nem szabadulhat a képviselők markából. Itt a szerep a személyiség a esetévé változott. A kettő között nem azonosság volt, hanem olyan átfedés, amely az ellenőrzést folyamatosan lehetővé tette. Minden képviselt sok szállal kötődött a képviselőhöz, a hatalom birtokosa — akaratán kívül — minden egyes személy számára a saját életvilágok részét képezte. A hatalom ellenőrzésének ez a személyes, közvetlen kapcsolatokon alapuló gyakorlása olyan kulturális paradigma, amely a mindennapi élet szabályozásának egyik legfontosabb összetevője volt. Külön érdekes téma lehetne a hatalmi visszaélések „mederbe terelése“, erre azonban itt nem térhetünk ki. Csúpan azt a következtetést hangsúlyozzuk, hogy a személyközi kapcsolatokon alapuló, a mindennapi identitástermelés folyamatában naponta ellenőrzött visszahívható hatalom képezte a falu működésének egyik legfontosabb elemét. A képviselő és a képviseltek közé nem épült be olyan közvetítő, szabályozó mechanizmus, amely a visszahívhatóság érzését csökkentette vagy kiiktatta volna.

Ezt a kulturális paradigmát — társaihoz hasonlóan — akkor érte komoly kihívás, amikor a tömeges munkahelyváltás nyomán módosult a mindennapi kapcsolatvilág. Bár nagyon sokan a népviselet, a szokások,

a tárgykultúra változásaiból következtek a falusi életforma helyzetére, úgy véljük, hogy a kapcsolatvilág módosulása jelentette a döntő változást. A kapcsolatok átalakulása nyomán a megszokott hatalmi formák egy része irrelevánssá vált, s megjelentek az új szerepek, az azokat betöltő új személyek. Ez utóbbiak felett már nem a falu közvéleménye rendelkezett. Ugyanakkor a tömegkommunikáció révén, az adminisztratív és más ügyek szaporodásának nyomán megnőtt azoknak a fontos személyeknek a száma, akik a falu világán kívül helyezkedtek el ugyan, de közvetve vagy közvetlenül beleszólásuk volt a falu sorsának alakulásába (megyei vezetők, vállalatvezetők, intézmények képviselői, az ország vezetői stb.) Így a hatalom egy része eltávolodott a falutól, s a helyben maradt hatalom is részben idegen természetűvé vált. Hogyan működött ebben a helyzetben a már említett kulturális paradigma?

Az új szerepek nagy része nem volt áttekinthető, nem volt egyértelmű az emberek számára. Ugyanakkor a szerepeket felvállaló személyek sem voltak ismertek. Ebben a helyzetben a paradigma továbbélésének a következő módozata alakult ki. Az emberek igyekeztek minél többet megtudni a számukra fontos szerepet betöltő személyről: kicsoda, hogyan él, hogyan öltözködik, honnan jött, máshol hogyan viselkedett, mit szeret és mit nem kedvel, kivel hogyan bánik stb. Igyekeztek összegyűjteni róla egy sor olyan apró, személyes jellegű tudást, amelyekből a személyiség egésze fölépíthető volt. Ezt a hírekből, pletykákból, esetleg személyes találkozások emlékeiből szőtt fiktív személyiséget aztán azonosították a szereppel! Ezúttal is a személyben keresték és találták meg a magyarázatot arra, hogy ez a szerep miért épp olyan amilyen. Erre azért volt szükség, mert a paradigma alapján a személyt kellett „ismerniük“, birtokolniuk, kézben tartaniuk, a szerephez ezúttal is a személyen keresztül jutottak el. Nem tudták elviselni a hatalom eltávolodását, azt, hogy kicsúszott a közvetlen ellenőrzésük alól. S ha már nem tudták kézben tartani, akkor megteremtették ennek a kézben tartásnak az illúzióját: úgy beszéltek, gondolkodtak róla, úgy kezelték, mintha azonnal visszahívható lenne! Eljátszották, hogy tudnak vele bánni, s ha akarják, akkor tudják negligálni. Ez a kisajátítás a következőképpen történik: sokat beszélnek a képviselőről, előtérbe helyezik a személyes élményeket, vagy ha ilyenek nincsenek, akkor kiemelik az emberi gyengeségeiket, úgy állítják be a kettejük viszonyát, mintha egy szinten lennének. Ezzel a folytonos antropomorfizáló átbeszéléssel a maguk számára a „kezemben vagy“ érzését táplálják. Minden eszközt bevetnek, hogy megteremthessék a személyes kapcsolatot — s ennek révén a partnerség — illúzióját (a találkozás felnagyítása, kitalált részletek elmondása stb), s az illúzió fenntartása révén a képviselőt a személyes életvilág részévé tegyék. Nem ellenőrzés, nem kisajátítás ez már, hanem csupán ennek az illúziója, amit a közvetlen visszahívás megtartásának kényszere éltet. Nem képesek elfogadni a szerep és személy kettősségét, meg vannak győződve arról, hogy a funkció minden eleme a személyiségből ered. Mivel — külső hatalom esetében — a funkciót igen sokszor ellenük irányuló támadásként kell elviselniük, igazolásképpen a funkciót megtestesítő egyént minden lehetséges módon be kellett feketíteni. Mégpedig oly módon, hogy a befektetés gyakorlata teremtse meg a személyes kapcsolat álcáját. Ugyanilyen mechanizmus működött a pozitív szerep esetében is, csak éppen ellenkező előjellel. A birtoklás hatékony megjátszása a szerepek polarizálását kívánta meg: a képviselő vagy nagyon jó, vagy nagyon rossz, de sosem egy funkció absztrakt és kicserélhető adminisztrátora. Hozzá van rendelve a szerepéhez, s mivel az ő kisajátítása a képviseltek részéről nagy időbeli és energiaráfordítással jár, meg kell maradniuk akkor is, ha rosszak. A képviselő a képviseltek személyes életvilágainak részévé vált. Ezért a közvetlen visszahívás elve — megjátszott formájában is — mindig a tényleges visszahívás ellen hat. Az egyénnek ugyanis erőfeszítésébe kerülne a saját életvilág egy fontos darabjának a kicserélése. A rossz képviselőhöz is ragaszkodnak, hiszen semmi biztosíték sincs arra, hogy a helyébe kerülő új személy birtokolható, kisajátítható lesz. Az egyszer már kisajátított képviselőt meg kell tartani, mert csere esetén fennáll a hatalom eltávolodásának veszélye, s ez alapjaiban fenyegetné a közvetlen visszahívás paradigmáját. Ezért a kulturális paradigma — még megjátszott formájában is — erősebb a konkrét, gyakorlati céloknál. Más kérdés az, hogy minden képviselt megpróbálkozott a hatalom „megvásárlásával“ (szimbolikus és anyagi lekötöttségek), s ezek a befektetések sem tekinthetők mellékesnek. Ez azonban nem ok, hanem a paradigma mindenáron való működtetésének következménye. Amit sokszor lekenyerezésnek láttunk, az a saját életvilág biztosítása és túlbiztosítása is volt (a hatalom eltávolodása krízishelyzetet idézett elő), s mint ilyen a társadalom működésének „természetes“ módjaként is kell kezelnünk. Természetes annyiban, hogy az a beállítódás hívta életre, amely senkire sem hajlandó átruházni a kijelölés-visszahívás gyakorlását, s bármilyen áron képes fenntartani legalább a hatalom közvetlen kézbentartásának illúzióját.

Ez a kulturális paradigma talán sosem mutatkozott meg annyira kézzelfoghatóan, mint a változások utáni hetekben. A sok-sok helyi, megyei és országos „képviselő“ kisajátítására, megragadására való törekvés sosem volt ennyire nyílt és közvetlenül is megfigyelhető. Külön kiemelték e paradigma működési mechanizmusait a menetközbeni hirtelen hangsúlyváltások, személycserék. Mindennek az alapos vizsgálata már egy külön tanulmány tárgyát képezi.

GÁLL ERNŐ:

A tanulmányban foglalt megállapítások, illetve az alapjaikat alkotó kutatások szemlélete — bár nem most ismerkedem vele — minden szembe-süléskor meghökken, majd az ellenkezés reflexét váltja ki bennem, s végül párbeszédre, vitára ösztönöz a csíkszeredai fiatal írástudókkal, akik most a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport-ként önálló folyóirattal is jelentkeznek. Szívből örülök ennek a vállalkozásnak, mert kezdeményezésükben a rájuk mindig is jellemző céltudatosságot, hatékony „team“-munkát és ama törekvésüket ismerem fel, hogy újító nézetekkel, szigorú bírálattal, a korszerű tudománnyal lépést tartva, közéletünk és művelődésünk számára alternatív szempontokat, módszereket és megoldásokat kínáljanak.

Erre bizony nagy szükség van napjainkban, amikor a romániai magyar művelődés újjászületését a régi gondolkozásmódok, a begyökeresedett és megmerevedett intézményi keretek átalakításával is elő kell segítenünk. Biró Zoltánéban nyugtalanító, ám ugyanakkor nélkülözhetetlen partnereket, segítőtársakat találhatunk ehhez a halaszthatatlan erőfeszítéshez, hisz ők maguk erre a szerepre is készültek. Amióta kapcsolatba kerültünk, a nézeteltérések ellenére, rendkívüli mértékben értékeltem a kutatásra, az önálló, eredeti csoportidentitás kimunkálására irányuló igyekezetüket; magatartásukban és etoszukban a meneküléssel, a tehetetlen vidékies vegetálással, az önfeladással, a hatalom által is ösztökélt atomizálódással való szembefordulást méltathattam. Ez a viszonyulás határozta meg levelezésünket, s ez sarkallt a könyveikkel, a polémiáikkal kapcsolatos véleményem, hozzáállásom kialakításában. Az egyműsítő, tudomány- és kultúraellenes zsarnokuralom tobzódásának — sokszor már kilátástalan — éveiben, a csíkszeredai fiatalok konok, megalkuvást kerülő, elvi alapokon folytatott tevékenysége reményt, erőforrást jelentett számomra. Köszönöm nekik ezt a segítségét.

Az értelmiség szociológiájával foglalkozók a közelmúltban egyre gyakrabban találkozhattak azzal a demitizáló, önvizsgálatra készítő megközelítéssel, amelynek révén főként francia szerzők az értelmiség funkcióját, hivatását vizsgáló művekben megmutatkozó öngazolásokat, öntetszelgő küldetéstudatok megnyilvánulásait tárták fel. Talán nem tévedek, amikor e szerzők hatását kommunikációs antropológusaink munkáiban is észlelem. Tudom továbbá, hogy Max Weber óta az „értékmentes“ vizsgálódás polgárjogot nyert a társadalomkutatásban, ahol valóban nehezen biztosítható a tárgyilagosság, noha ezt valamennyien a tudományosság ismérvei közé soroljuk. Kérdés azonban, milyen kettős tudattal kell annak a kisebbségi kutatónak rendelkeznie, aki az őt is sújtó kisebbségi elnyomást elszenvedve, „semleges“ akar maradni, és a számára is létmeghatározó művelődésörző, többnyire sziszifoszi küszködést valaminő elidegenítő szenttelenséggel próbálja elemezni. Persze, a mi berkeinkben is volt, mégpedig bőviben, frázisként hangoztatott elkötelezettség, puszt-

tán rítusként, öngazolásként emlegetett népszolgálat, s éppen ezért az eljátszott szerep és a mögötte gyakran meghúzódó önös érdek közötti különbségre, ellentétre rámutató bírálatnak megvolt és megmaradt a létjogosultsága. Módszertani szempontól viszont nem látom önmagában garanciának és termékenyítőnek a Biróék hangoztatta értékmentességet olyan (értelmiség) tevékenységek nyomán követésében, amelyek — lényegükénél fogva — értékorientáltak. És főként nem tudom felfogni, nem tudom elfogadni, miért kezelik oly rideg nihilizmussal ezeket a nemzetiségi intézményeket, amikor ellenállásuknak is köszönhető, hogy a romániai magyar művelődésnek sikerült a felszámolására törő fasisztoid rémuralmat túlélnie?

Nyilvánvaló, hogy a demokrácia korszakában nem az intézményi folytonosság képviseli a királyi utat. A cezúra elkerülhetetlenek, sőt életfontosságúnak bizonyul. Nem vitás, hogy jelenlegi intézményrendszerünk a sztálini struktúrák terméke, s ilyenénképp torzító hatásukat magán viselte. Az is kétségtelen, hogy a keretei között tevékenykedők sem tudták magukat a totalitáriánus rendszer kiváltotta erkölcsi-szellemi bomlástól tökéletesen elszigetelni, nem voltak képesek tőle mentesülni. A magam tapasztalatainál maradván, régóta világosan látom, milyen terhet, milyen hátrányt is jelentett az 1957-ben újraindult Korunk szerkesztőségének ama körülmény, hogy a start a pártállam fennhatósága alatt történt, s a lap a mindenható központi irányítás járszalagjára volt fűzve. Ez a függő viszony azonban nem akadályozta meg mindig és azonos erővel a szerkesztőség kezdeményezéseit, s az uralkodó ideológia abroncsain is — szakaszonként különböző mértékben — lazítani lehetett. A Biró Zoltán felsorolta jellemző vonások valóban megtalálhatók a romániai magyar intézmények működésében, ám ezek egyrészt általában jellemzik az intézmények létét és önmozgását, másrészt érvényesülésük során különböző előjelű, igen gyakran pozitív következményekkel jártak. A Korunk esetében például a „funkcióhalmaz“ nem valaminő terjeszkedő, monopóliumot meghonosító praktika volt, hanem az a — gyakran erőnket is meghaladó — kétségbeesett küszködés, hogy a kulturális-tudományos intézményeinket gúzsba kötő és megszüntető önkénnyel dacolva, pótszerepeket vállaljunk. Gondolok — többek között — a Korunk galéria képkiállításaira, amelyek éveken át a rendezvény keretein túl is jótékony, serkentő hatást gyakoroltak. Nem véletlen, hogy a nyílt és durva asszimilációs politikára áttérő hatalom betiltotta őket.

A Biró-féle elemzés merev, szinte változatlan adottságokként mutatja fel a jellemzőnek ítélt vonásokat, ám nem számol azok dinamikájával. Nem követi nyomon azt a funkcióváltást, amelynek folyamán az intézmények tevékenységében, természetesen eltérő arányokban és időpontokban, megszülettek és megerősödtek a nemzetiségi „disszidencia“, a totális, bürokratikus ellenőrzés ellen kibontakozó értelmiség ellenállás formái.

Persze, lehet, kell is visszamenő hatállyal intézményeinket bírálni. De éppen a csíkszeredai csoport tagjai tanúsíthatják legjobban, hogy nem csupán a „distanciatermelés” határozta meg a különböző szerkesztőségek és munkaközösségük között létrejött kapcsolatokat. A Hét és a TETT számai igazán meggyőző bizonyítékai annak a termékeny együttműködésnek, amely — a diktatúra szörnyű nyomása alatt — kezdeményezéseiknek is viszonylag tág teret biztosított.

Lehet, hogy az én készülékemben van a hiba, de nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy a „sineira et studio” jegyében végzett búvárkodások, illetve a papírra vetett bírálatok nem mentesek bizonyos elfogultságoktól. Ez a feltételezés természetesen senkit sem menthet fel az alól, hogy az elébe tartott tükörbe nézve, a vizsgálódás valóságghú megállapításait és következtetéseit használja.

A Kommunikációs Antropológia Munkacsoport jól látja, hogy társadalmunknak az önszerveződés útján kell megújulnia és továbbhaladnia. Erre éppen ők adtak meggyőző erejű példát, s ezért felépésüket ebben az összefüggésben is melegen üdvözlöm.

VERESS KÁROLY:

A vitaanyag első részének összegező soraiban a következőket olvassuk: „Ennek az igen hatékony intézményépítési és éltetési gyakorlatnak a működése arra enged következtetni, hogy a jelzett beállítódás mögött egy olyan körvonalazott és feltétlenül igaznak tartott valóságkép áll, amelynek alapján a cselekvők mindig tudják, hogy mit kell tenni és mit nem, mi kell a kultúrának és mi nem, kit lehet ebbe a munkába bevonni és kit nem stb.” Egyetértek ezzel a megállapítással, akárcsak az elemzés egészével. De véleményem szerint ez kiegészíthető a problémának egy másik lényeges vonatkozásával, ami hasonló alapos, dokumentált elemzést érdemelne. Arról van szó, hogy az intézményeket működtető értelmiség beállítódása mögött nemcsak egy „hamis valóságkép” áll, aminek következtében „'elmennek' a kultúra mellett” (lásd a szöveg folytatását), hanem egy olyan hamis kultúrákép is, amelynek hagyománya végigköveti egész nemzetiségi kultúránk történetét. Ez a hamis kultúrákép egyfajta kulturális paradigmaként működik, amely nagymértékben hozzájárul a hamis valóságkép folytonos újratermelődéséhez.

A továbbiakban megpróbálom ennek a kulturális paradigmának néhány olyan lényeges vonását kiemelni, amelyek az intézmények működésével összefüggésben állnak.

Az elmúlt évtizedek során a nemzetiségi lét alakulását két ellentétes tendencia ütközése határozta meg. A jogfosztottság mindennapi és egyre erősödő tapasztalatával szembeszegült a túlélés és megmaradás belső szükséglete, szubjektív igénye. Mindezzel együttjárt egy olyan életformaváltási

folyamat beindulása, amely felborította azoknak a létkereteknek a belső egyensúlyát, amelyekben érvényesültek a megmaradás hagyományos tényezői és kisebb-nagyobb sikerrel ellenszegülhettek a külső hatalmi asszimilációs törekvéseknek. Ezáltal a nemzetiség egyre kiszolgáltatottabbá vált a központilag irányított asszimilációs mechanizmusokkal szemben, ilyen körülmények között a megmaradás egyetlen elérhető, realizálható alternatívájának a kulturális önmegvalósítás mutatkozott. A kultúrát kitüntetett szerephez juttató léthelyzet sajátos feladatok elé állította a kultúra intézményrendszerét fenntartó és működtető értelmiségieket. Az értelmiségnek a saját értelmiségi szerepköréről kialakított felfogása messzemenően meghatározta a kultúráról kialakított felfogását, s az általa képviselt kulturális beállítódás nagymértékben befolyásolta nemzetiségi kultúránk sorsának alakulását. Eszerint az értelmiség feladatköre a nemzetiségmentés vezérszerepeit erkölcsileg felvállaló írástudóé, aki a kulturális értéktartást képes a nemzetiségmentés szolgálatába állítani. Ennélfogva az értelmiség a nemzetiségmentés erkölcsi követelménye felől közelített a kultúrához, s azt az önmagával szemben támasztott erkölcsi követelmény hordozójává tette. A kultúrának nemzetiségmentő szerepet szánt, a kultúra fenntartásában, működtetésében, intézményrendszerének kiépítésében látva a nemzetiségi lét folytonosságának letéteményesét. Az így felfogott kultúrát olyan vélt nemzetiségi érdekek szolgálatába állította, amelyeket a maga értelmiségi szemüvegén keresztül valós nemzetiségi érdekeknek tekintett. Ezáltal a kultúra szerepkörében és működésében kettős torzulás következett be. Egyrészt: a kultúra működési rendszerének belső autonómiájával, öntörvényűségeivel szemben a külső helyzet vált a kulturális értékalkotás meghatározójává. A nemzetiségmentés konkrét feladatai és erkölcsi normái nem a maga öntörvényűségei szerint működő, a nemzetiségi létben megalapozott és ezzel kommunikáló kultúra értékalkotó funkcióiból következtek, hanem a nemzetiségi léthelyzet követelményeit erkölcsi paranccsá átlényegítő értelmiségi tudatból következtek a kultúra értékalkotó funkciói. Másrészt: a tényleges nemzetiségi érdekek feltárása egy harmonikusan kiépített, a szellemi élet jelentős területét átfogó, a nemzeti és egyetemes kultúra körforgásába bekapcsolódó működőképes nemzetiségi kultúra feladata lett volna. Ezzel szemben a kultúrát működtető értelmiség apriorisztikus helyzet-tudatában megfogalmazódó érdekek szószólójává, ezeket valós nemzetiségi érdekeként feltüntetve vált a kultúra.

Ezt a kultúrát fenntartó és működtető értelmiségi csoport saját értelmiségi mivoltát és szerepeinek mibenlétét e kultúra viszonylatában definiálta. Az így létrejövő kulturális képződményből a kulturális értékalkotás autonóm működési mechanizmusait kiszorították azok az ideológiaképző mechanizmusok, amelyek az értelmiségnek önmagáról és felvállalt szerepköréről alkotott ideológiai képződményeit termelték. Működtetésük egy olyan kulturális gyakorlatot honosított meg, amelyben e kultúrán kívüli szempontokban megalapozott etikai követelmények váltak a kulturális

értékalkotás fő vonatkozási rendszerévé. E vonatkozási rendszer egyúttal olyan szelekciós rendszerként is működött, amely a tényleges kulturális értékalkotás széles skáláját beszűkítette és olyan értékorientációt kölcsönzött neki, amely a nemzetiségmentés erkölcsi követelményéből fakadó népszolgálat elvét helyezte az autonóm értékalkotás fölé. Az így működő mechanizmus kiiktatta vagy mellékkéssé minősítette a kulturális alkotótevékenység mindazon területeit, amelyek nem e fölöttes követelménynek rendelődtek alá. Ezt a kulturális paradigmát kitermelő és felvállaló értelmiségi beállítódás egy olyan szükségességnek vélt értelmiségi magatartás-modell kitermelőjévé vált, amely az egyedül autentikusnak vélt értelmiségi magatartás mércéjének hitte magát, s amely az értelmiség tényleges cselekvésképtelenségét, az autentikus cselekvés lehetőségeitől való megfosztottságát a cselekvő értelmiség illúziójával leplezte. A reális cselekvés hiányának élménye ezáltal a kultúrában az „ahogy lehet” cselekvési formák imperatívuszává szublimálódott. A kultúra működésében így az autentikus értékalkotás szerepkörét a nemzetiségi létszimbólumok termelése vette át.

Ebben az összefüggésben az intézményekre ketős szerep hárult. Egyrészt keretet biztosítottak a kulturális paradigma folytonos újratermelődéséhez, a nemzetiségi létszimbólumok újabb és újabb formákban történő megjelenítéséhez, s ezáltal az erre „szakosodott” értelmiség létjogosultságának igazolásához. Az intézmények működése révén a kulturális paradigma folytonos újratermelése vált a kulturális értékalkotás alapulnévé, s az ezt felvállaló értelmiség állandó önigazoló stratégiájává. Másrészt a nemzetiségi tudatban a valós önismeretet lehetővé tevő, a megmaradás reális alternatíváit felmutató kulturális értékek hiánya folytán keletkező űrt az intézmények népszolgáló, népnevelő tevékenysége olyan szükségletté formálta át, amely a felkínált létszimbólumok fogyasztásával egészítődött ki. Ez elsősorban azoknak az embercsoportoknak a tudatát érintette, akiket az életformaváltás kimozdított hagyományos kultúrkörnyezetükből és identitáskeresésük kulturális igényeinek kielégítőire ezekben a létszimbólumokban találtak rá. Így fokozatosan kialakult az a hibás kör, amely az intézmények működése révén a leírt kulturális paradigma zavaratlan újratermelődését, s egyúttal belső egyensúlyállapotának megtartása szempontjából fontos legitimitását biztosította. Az intézményeket létrehozó és működtető, nemzetiségmentő szerepének fontosságáról meggyőződött értelmiség a kultúrához fűződő saját illúzióit az intézmények révén kivetítette a szélesebb köztudatba, amely ezeket az intézmények szükséglettermelő tevékenységének eredményeként befogadta. Ily módon az intézmények által terjesztett kultúra befogadói visszaigazolták az intézmények létjogosultságát. Az intézmények fenntartásának és működésének így igazolódó szükségessége visszaigazolta annak az intézménynek a létjogosultságát, amely abban a hitben élt és cselekedett, hogy reális szükségletet

elégít ki és megfellebbezhetetlen erkölcsi parancsnak engedelmeskedik.

Mindez a nemzetiségi lét tágabb összefüggéseiben az intézményeknek sajátos, kitüntetett státust biztosított. Az intézmények a nemzetiségi megmaradás szimbólumaivá váltak, s az identitáskeresés szempontjából pusztán meglétük, fennállásuk elsődleges fontosságára tett szert a bennük zajló tényleges tevékenység értékhozadékával szemben. A hatalom törekvései minél inkább veszélybe sodorták az intézmények létét, annál inkább felerősödött szimbólumjellegük, s annál intenzívebbé vált bennük az autentikus kulturális értékek alkotása és terjesztése rovására kifejtett szimbólumépítő tevékenység. Az intézményeket működtető értelmiségiek a közönség szemében a példátlan kockázatvállalás és a heroikus küzdelem példaképeivé váltak, akik nap mint nap megvívják csatáikat az intézmények fenntartása érdekében, beteljesítve a nemzetiségi helytállás erkölcsi parancsát. Holott az intézmények fennállása valójában saját létérdeküket szolgálta, túlélésüket biztosította, önigazoló stratégiát kínált saját kulturális beállítódásuk folytonos átmentéséhez, s az értelmiségi szerepkörükhöz fűződő illúziójukat a valóságosság látszatával ruházta fel. Ennélfogva ezek az intézmények egy olyan értelmiségi hamis tudat termelőivé és fenntartóivá váltak, amelyben az „eleve tudás” a tényleges megismerés szükségtelenségével társult. Ez megakadályozta őket abban, hogy birtokukba vegyék azokat a korszerű megismerési eszközöket, amelyekkel egy helyesebb valóságismeretet kialakíthattak volna, s egyúttal távol tartott tőlük minden olyan kritikai önreflexiót, amely ráébreszthette volna a bennük tevékenykedő értelmiségieket évtizedes illúziórendszerük belülről történő lebontásának szükségességére. Ugyanakkor lehetővé tette, hogy ellenálljanak minden olyan kívülről jövő kezdeményezésnek, amely belső egyensúlyuk megbontásával fenyegetett, elzárkózva az olyan kultúraalkotó törekvésekkel való kommunikációtól, amelyek intézményesíteni igyekeztek az autentikus értékalkotást, és egy tágabb kultúrkör irányában való nyitást sürgettek.

E kulturális paradigma leírásából legalább három következmény adódik:

1. E kulturális paradigma hívei az autentikus kulturális értékalkotás igényét felvállalni szándékozó fiatal értelmiségi törekvéseket, — amelyek a társadalmi és kulturális nyitás lehetőségének illúzióját felébresztő történelmi helyzetekben megjelentek — olyan nemzedéki problémaként kezelték, amelyet a paradigmán belülről próbáltak megoldani, nem ismerve fel bennük a paradigma-váltás szükségességének időnkénti megnyilatkozását.

2. A kultúrának — egyébként a nemzetiségi megmaradás szempontjából is — fontos területei folytonosan kimaradtak ebből a paradigmából. Közben felnöttek a fiatal értelmiségi nemzedékek, fiatal műszaki értelmiség, a tudományos, filozó-

fiat, szociológiai kutatásban érdekelt fiatal szakembercsoportok, amelyeket e kulturális paradigmán alapuló intézményrendszernek nem sikerült integrálnia, de saját intézményalkotási törekvéseiket marginálizálta, s bár közvetetten, de hozzájárult szétszóródásukhoz.

3. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy most, a megváltozott körülmények között, e paradigmát fenntartó intézményrendszert működtető értelmiségnek, épp az intézményi pozícióból kifolyólag és a nemzetiségi helyzet állás példaképességéből nyert erkölcsi alapon az új helyzetben is sikerül megőriznie szószólói mivoltát, kezdeményező szerepét, s átmenteni ezáltal egy olyan kulturális beállítódást, amely a hagyományos paradigma újratermelődését továbbra is biztosítja.

Sikerül-e idejében felismerni a paradigmaváltás alapvető szükségességét és intézményesülhetnek-e kellő súllyal azok az alternatív értelmiségi törekvések, amelyek ezt szorgalmazzák — ezen áll vagy bukik nemzetiségi kultúránk jövőbeni sorsa.

D. LŐRINCZ JÓZSEF:

A vitaindító által felvetett kulcskérdés a következő: mennyiben összeegyeztethetők az értelmiségi réteg által felmutatott célképek a civil társadalom működési mechanizmusával, érdekeivel, igényeivel. Vagyis: az értelmiségünk által felvállalt érdekképviselő jellege.

Az elmúlt hetven évben a romániai magyar értelmiség — a progresszívnek tekintett aufklarista, népies hagyományokhoz híven — a nép képviselőjének akarta és vallotta magát. Saját, értelmiségi létérdekének tartotta a romániai magyarság megmaradását. Domináns kulturális magatartássá vált a nép érdekeinek a maradéktalan felvállalása. A képviselő nem politikai volt elsősorban, hanem jóval általánosabb: a kisebbségbe szorult rész magyarságában volt veszélyeztetve, és ezért minden politikai, gazdasági, jogi stb. kérdést az etnikai kisebbség specifikus, lényegében kulturális kérdéseire kellett redukálni. (Ma is ez a helyzet.) Ezt a torzulást, amely a kisebbségi helyzet velejárója, csak fokozta az, hogy a két világháború között a romániai „demokrácia” a magyar érdekek politikai képviselőjét a perifériára szorította. A normális politizálás lehetetlensége megakadályozta igazi magyar politikusok kitermelődését, egy normális politikai kultúra, közélet kialakulását. Az érdekképviselő gazdasági, de főleg kulturális síkra szorult, alájátszva a már eleve ilyen jellegű tendenciának. Az elveszített politikai funkciót szintén a szűkebb értelemben vett kultúra vállalta magára. Ráadásul, lévén hogy a közírás, a sajtó elsősorban a humán értelmiség élettere, a közvélemény szemében főleg ők lettek a kisebbségi érdekek szószólói. A kommunista diktatúra alatt a torz gazdaságpolitika ezt a folyamatot kiteljesítette. Vagyis az érdekképviselő majdnem kizárólag a humán értelmiség tevékenységi szférájára szűkült, amely kompen-

zálsákként erősen politizálttá vált. Ennek egyik következménye az, hogy az értelmiségi berkekben a szimbolikus tökéért és a hatalomért folytatott harc egyik célja éppen a politikai, illetve a politizált történelmi, kulturális, irodalmi stb. értékek, érdekek megfogalmazása, az erre vonatkozó illetékesség monopolizálása volt. (Ezt megkönnyítette, mint alább látni fogjuk, a monolitikus „nép“-kép).

Úgy gondoljuk, nagyjából ez volt az az alap helyzet, amelyben kialakult az erdélyi magyar értelmiség elképzelése önmagáról, szerepéről és „népéről”. Vagyis az a meg nem kérdőjelezett valóságkép, amelyről a vitaindítóban szó van, és amellyel önnön helyét, szerepét igyekszik legitimálni. Ebben a képben a „nép” és az értelmiség érdekei összemossódnak. Nem is próbáltak olyan speciális értelmiségi érdekeket, értékeket artikulálni, amelyek különböztek, vagy — uram bocsá! — ellentétbe kerültek volna a „nép” érdekeivel. Holott léteztek és léteznek, már helyzetükből eredően is. Ez oda vezetett, hogy nem vették, és nem is vehették észre, hogy saját értelmiségi valóságképük szerint képzelik el a „nép” érdekeit, sőt magát a „népet” is. Ugyanakkor nem voltak hajlandók felismerni, problematizálni a „nép” belül megjelenő érdek-, érték-, véleménykülönbségeket. A kisebbség számukra egy monolitikus tömb volt. Ez a homogén „nép“-kép még inkább megkönnyítette az értelmiség és a „nép” értékeinek, érdekeinek az azonosítását. Ugyanakkor, voltaképpen nem az értelmiség vállalta fel a „nép” érdekeit, hanem a sajátjait kezelte úgy, mint kisebbségieket. Ez a váltás is mutatja, hogy — ha nem is tudatosan — értelmiségünk egyre kevesebb szállal kötődött „talajához”.

A „népről” magáról persze egyre kevesebbet tudott. Mentségként felhozható talán, hogy a helyzet feltárásához, elemzéséhez szükséges információkhoz egyre nehezebb volt hozzájutni. Bár véleményünk szerint az értelmiség még az összes lehetséges információk birtokában is egy olyan — saját valóságképének megfelelő — szűrőt használt volna, amely az eredeti elképzeléseket reprodukálta, és nem megkérdőjelezte volna. Aki mégis az utóbbira vetemedett, azt az értelmiségi „közvélemény” úgy kezelte, mint aki magát a kisebbséget akarja megosztani, és így érdekei ellen munkál.

Miben áll ez a valóságkép? Most nem tudnánk, és nem is lehet ezt a képet árnyaltan leírni. Csak három, megkérdőjelezetlen és megkérdőjelezhetetlen alapelemet mutatunk be. Ezek: a közösség, a hagyomány és a népszolgálat. A közösség a magyar kisebbség, az úgynevezett „nép”, illetve minden olyan kisebb csoport, amely ennek a „megtartó” értékeit felvállalja, forgalmazza. Önmagában legfőbb érték és értékhordozó. Változatlanságunk — vagyis asszimilálatlanságunk —, fennmaradásunk záloga. Az egységként felfogott homogenitás, az érdek- és értékközösség jelképe. Egyéni és közösségi identitásunk „kemény magja”. A közösség lehet csak az a közeg, amelyben a hagyományként (vagyis állandóságként) felfogott kultúránk ápolható. A hagyományörzés, az „örök”, magyar, főleg „népi” értékek óvása lett a kultu-

rális élet domináns tevékenysége. A hagyományörzés jellegzetes műfaja a mentés, illetve a dokumentumgyűjtés. Így válik kultúránk fokozatosan múzeumná, cinteremmé, amelyben tiszteltteljesen elhelyezünk tényeket, tárgyakat, adatokat, sérelmeket és jelképeket. Amelyekbe igyekszünk új életet lehelni, hiszen már meghaltak, vagy legalábbis kimúlófélben vannak. A halottáncolatás eme rögeszméje, a dokumentumok (tetemes hányaduk sérelem!) gyűjtése előbb mindent lemerevít, megöli, hogy leltározhassa, majd pedig jelképként lobogtathassa. Sokszor már a jelenünket is úgy éljük meg, a jövőnkét is úgy képzeljük el, hogy azonnal dokumentummá akarjuk változtatni. Korparancs ez? Raison d'être?

Mi tehette volna mégis lehetővé a szemléletváltást? Induljunk ki abból, hogy egy társadalomtudomány számára nemcsak a konkrét kutatási helyzetekben felvetődött, úgynevezett társadalmi problémák fontosak. Létezik a szakmai kérdéseknek egy viszonylagos önmozgása is, amely sokszor csak áttételesen kapcsolódik a gyakorlati, megoldásra váró kérdésekhez. Persze, ezek a szociológiai, elméleti problémák sokszor váratlan, fontos új szempontokhoz vezethetnek. A szakszerűségnek ezt az oldalát nálunk a népszolgálat hangsúlyozása következetesen akadályozta. Két okból szorították a perifériára a szakmai, „elvonat” kérdéseket: egyrészt, mert érthetetlenek a szélesebb közönség számára (és akkor hogy okul a „nép?”), másrészt a valóságtól elrugaszkodottnak tartották. A türelmetlenség, hogy az elméleti kérdéseket a gyakorlathoz kössék, a külföldi elméletek nagy részét elhamarkodott, elnagyolt „alkalmazásában” nyilvánult meg (nincsenek is tartósabb, komoly eredmények e téren), vagy — és ez volt a gyakoribb — az elméleti munka elodázását, leki-csinyítését hozta magával. Ez pedig, a közérthetőség igényével párosulva, a szakmai nyelvezet, a szakma jellegzetes gondolkodásmódjának, értékeinek a feladásához vezetett.

Összefoglalva az eddigieket: egy veszélyesként értelmezett helyzetben értelmiségünk a népszolgáló, felvilágosító, illetve a kisebbségi érdekek képviselőjének a szerepét vállalta. Mint minden érdekképviselő, ez is hatalmi pozíciókat feltételez, illetve egy értük folyó harcot. Ugyanakkor, tekintve hogy kiszorították őket az érdekképviselő bizonyos területeiről, arra kényszerültek, hogy jellegzetesen humán értelmiségi eszközökkel dolgozzanak tőlük többé-kevésbé idegen területeken. Ez is, vagyis a funkciókumulálás is hatalmi harc volt.

Visszatérve az érdekképviselőhöz: ez igazából nem azt jelentette, hogy a közösség delegálta az értelmiségit, hogy a hatalom színe előtt képviselje, hanem pont fordítva: a hatalom delegálta őt, az értelmiségit, hogy érdekeit közvetítse a „nép” fele. Azaz, hogy elfogadtassa, legitimálja az adott társadalmi-politikai berendezkedést és az általa felállított korlátokat. A hatalom szempontjából a harc igazi tétje valószínűleg egy ilyen pozíció betöltése volt. Az a hely a hivatalos, intézményes ranglétrán, amelyért „képviselőnk” minden erejét megfeszítve küzdött, a hatalom számára a minimális lojalitás formális garanciája volt, illetve a kezelhetőség biztosítója. A megfelelő számár-

létra megfelelő fokán a hatalom már hajlandó volt szóba állni vele, hiszen biztos volt, hogy az illető pozícióból majdnem lehetetlen a „párbeszéd” során a hatalom játékszabályait, világképét megkérdőjelezni. „Lefele” is biztosított volt, legitím volt az értelmiség cselekvési stratégiája, mert pozíciója kettős volt: egyrészt a hivatalos, az állam- és párhatalom által megkövetelt kultúramodellt közvetítette „lefele”. Volens-nolens. Másrészt aufklarista, illetve különböző funkciókat összegező világképe az itteni magyarság „domináns” kultúrájává vált. Ezzel biztosította ön-maga számára azt a szimbolikus tőkét és hatalmat, amely „lefele” megalapozta helyzetét.

MAGYARI VINCZE ENIKŐ:

Az elmúlt húsz év kisebbségi kultúrájának intézményhálózatát vizsgálva — most, 1990 elején — el kell határolnunk a „diktatúra éveit” az 1989 december végén kezdődő időszakról. Hozzászólásom e hálózat „múltbeli” működésére vonatkozik — azzal a megjegyzéssel, hogy ennek a mechanizmusnak a beidegződései ma is nagy erővel érvényesülnek és akadályozzák a demokratizálódási folyamatot ezen a területen.

Az alaptanulmány a kisebbségi intézményhálózat egyik jellemzőjeként a totális képviselőre való törekvést említi. Ez a tendencia épp ezeknek az értelmiségi testületeknek az intézményjellegét cáfolta. A totalitarizmus (ezen a valóságterületen is) álintézményeket termelt. Miért és hogyan? Erre keresnek magyarázatot az alábbi sorok.

A képviselőre való törekvés minden értelmiségi intézmény természetes velejárója. És ez nem csupán az intézményen belüliek érdekeiből táplálkozik, hanem az intézményen kívüliek igényeiből is. (Amikor ezt az utóbbi réteget említem, akkor egyaránt gondolok az alkotó értelmiségiekre, akik nyilvánosságot kapnak ezen intézmények közvetítésével, illetve a fogyasztókra, akik különböző művelődési célokból fordulnak feléjük). Ebben az összefüggésben a „képviselést” olyan tevékenységként határozom meg, amelynek során a képviselő érvényesíti a képviseltek, tehát azok érdekeit, akik közvetlenül nem érvényesíthetik érdekeiket, mert nem rendelkeznek az ehhez szükséges eszközökkel. Az így meghatározott „képviselés” végezhető jól és rosszul. Ha „jól” végződik, akkor a képviselő testület valódi értelmiségi intézménynek tekinthető. Ha a képviselői funkciót „rosszul” töltik be a képviselést felvállaló testületek, akkor ezek értelmiségi álintézményeként működnek: nem azt képviselik amit állítanak és amit az állítólagos képviseltek a saját érdekeiknek tartanak, hanem valami egyebet. Miben jelölhető meg a jó és/vagy rossz képviselés kritériuma? Ki vagy mi dönti el a képviselés minőségét? A képviseltek? Vagy a képviselők? Vagy valaki külső ítélkező? Szerintem a két „tábor” közti viszony minősíti a képviselést: ha a képviselők tevékenysége szükséges és jogos a képviseltek szempontjából, ha az előbbiek képesek

ráfelelni az utóbbiak igényeire, akkor a képviselet „jó”, tehát a testület, amely végzi, intézményként működik. Hiszen magának az intézménylétnek egyik kritériuma az, hogy azok, akik intézményként legitimálják önmagát, szükségesnek és jogosnak ismerjék el. (És ez ne csupán a kinyilatkoztatás szintjén, hanem tényleges, szimbolikus, szellemi stb. „haszonban” nyilvánuljon meg.)

Képviselőválasztással a képviselők „rábízzák” magukat a képviseltekre. Ez a gesztus magában hordozza az érdekerősítést, illetve a képviselet végző testület álintézményé válásának lehetőségét. Azok a tényezők, amelyek jelenléte a potencialitást valósággá alakítja, egyrészt a képviselők, másrészt a képviseltek státusában és mentalitásában rejlenek.

A képviselők státusa bizonyos értelemben hatalmi státus, ők döntenek arról, hogy mit, hogyan képviseljenek (főleg ha önjelölteként kerültek az intézménybe). Ebből a hatalmi státusból, illetve a képviseltekkel szembeni függetlenségükből következik, hogy jól meghatározott képviselői érdekeik a tevékenységükből kiszoríthatják a képviseltek érdekeit. S ha létük a képviseltek által megkérdőjelezhetetlen, akkor a torzulás szükségképpen bekövetkezik. A képviselők mentalitásában szükségképpen megtalálható egy kép önmagukról és a képviseltekről: ha önmagukra úgy tekintenek, mint mindentudókra (akik tudják, mire van szükség és akik uralják e tudás monopóliumát) és a képviseltek saját magukról kialakult képéhez nem képesek közeledni (nem szakértői a felvállalt képviseletnek, csupán önmaguk képviseletének), akkor megtörténik az álintézményé válás.

A képviseltek státusa bizonyos értelemben alárendelt státus (az alkotó értelmiségek csak azokhoz az intézményekhez fordulhatnak nyilvánosságot keresve, amelyek környezetükben adóttak, a fogyasztók pedig azt kapják, amit ezek az intézmények adnak): ha alárendeltségük abszolút (nincs lehetőségük a képviseletüket hirdető intézmények ellenőrzésére, korrigálására, kicserélésére) akkor a képviselői testület érdekerősítő tevékenysége ellen semmit sem tehetnek. A képviseltek mentalitásában is megtalálható egy kép önmagukról és a képviselőkről: ha a képviselőkre úgy tekintenek mint mindentudókra (azért is, mert így szocializálták őket maguk a képviselők) és ha a saját érdekeiket (melyek eltérnek a képviselt érdekektől) ők maguk sem ismerik el létjogosultként (mert elhiszik a képviselőknél, hogy ezek nem létjogosultak), akkor a képviselői testület álintézményként való működése akadálytalan.

Írásom az olvasókra bízva annak eldöntését, hogy kisebbségi kultúránk intézményhálózatának egyes intézményei (képviseelői testületei) működésük melyik szakaszában milyen mértékben váltak álintézményé annak következtében, hogy státusuk és az őket működtető mentalitás ezt szükségyszerűen maga után vont. Azt viszont egyértelműen állítja, hogy intézményeink kialakulásuktól kezdve az egész kisebbség (nemzetiség) képviseletét hirdették. Ebben a kinyilatkoztatásban helyből két hamis azonosítás is fellelhető:

– a nemzetiséget egészében homogénnek tartották, azonosították a bennük élő nemzetiségképpel,

– az általuk érdekként felismert partikularitást általános érdekként tüntették fel.

Abból, hogy ezek az azonosítások hamisak (hiszen a nemzetiség a maga totalitásában differenciált és differenciáltak az érdekek is), és abból, hogy a képviseleti funkció meghatározása ezekre a hamis azonosításokra épült, levonhatjuk a következőt: kisebbségünk értelmiségi intézményei, totalitásra való törekvésükkel, saját maguk számára lehetetlenné tették a hirdetett érdekek tényleges képviseletét. Az intézmények tagjai, azok, akik így gondolkodtak és cselekedtek, ezt a mindent átfogni akaró tevékenységüket túlvállalásként, önfeláldozásként, alázatos szolgálatként élték át, és nem vonom kétségbe, hogy hitték is: ezt így kell tenni, mert így jó. Csupán néhány önreflexióra serkentő kérdést fogalmaznék meg ezzel kapcsolatban: miért gondolták az „illetékesek”, hogy minden szétesik, megszűnik, ha nem vállalják magukra az egyféleképpen értelmezett képviselet terhét? Miért nem jutott eszükbe lehetséges „nemzetiségmentési stratégiaként”, hogy nagyobb autonómiát biztosítsanak a „képviseletnek”? Miért kellett annyira féltve őrizni hatalmi státusukat az alternatív mentalitásokkal szemben?

A fenti kérdések az aktualitásban is folytathatók: Miért gondolják egyesek, hogy továbbra is monopolizálhatják a tudás hatalmát a kisebbségi kultúrát érintő kérdésekben? Hagyományos értelmiségi intézményeink miért „idegenkednek” továbbra is a más mentalitás szerint szerveződő intézményektől? Életképesebbek lesznek-e ez utóbbiak azoknál az intézményeknél, melyek a két világháború között alakultak és nem a transzilván ideológiát hirdették működési elvükként? A spontánul kibomló kulturális pluralizmus lefojtódik-e ismét egy újabb totalitarizmus hatalma alatt? Az „itt más most” élés továbbra is túlélés lesz, melynek taktikai és stratégiai feladatait továbbra is egyes „kiválasztottak” fogják megszabni?... Olyan kérdések ezek, melyek sora tovább is folytatható lenne, de amelyekre a válasz csak az elkövetkezőkben adható meg. S hogy ez a válasz milyen lesz, az nagymértékben függ mindannyiunk opciójától, megújulási képességétől és hajlandóságától.

MAGYARI NÁNDOR LÁSZLÓ:

Valós önismeretre minden közösségnek szüksége van ahhoz, hogy „létezőként” élhesse meg önmagát, hogy kialakuljon azonosságtudata. Biró A. Zoltán tanulmánya, az intézménykritikán és a civil társadalom csíráinak felkutatásán túl, úgy vélem, egy reális önismeret létrehozásához nyújt építőköveket. Hozzászólásomban azt szeretném megvilágítani, hogy miért lehet reálisabb a tanulmányban vázolt, közösségi én-kép, mint a hagyományos, melyhez hozzászoktattak.

Nézzük először, hogy miből is merítheti premiszáit egy alternatív kisebbségi én-kép és hogyan épülhet ki egy más intézményi hálózat, mely a maga során inkább kifejezi helyzetünket, a világban való élésünk sajátos módját.

Nálunk régóta kialakult egy önismereti kép, melyet az értelmiségiek „hitelesnek” tekintettek, és amelyet szimbolikus hatalmuknál fogva intézményesen is legitimáltak. Bár a nemzeti önismeret programját meghirdetők, azt jelszavasítók szándékaikat tekintve mindig is jóindulatról és áldozatkészségről tettek tanúbizonyságot, az általuk felvázolt és egyedül érvényesnek kikiáltott gondolkodási és ideológiatermelési paradigma nem engedte meg bizonyos nemzeti szimbólumok, többszörösen is illuzórikusnak bizonyult ideák megszabta belső korlátok átépítését. Az itteni értelmiségiek — főként az irodalmárok, politikusok és jogászok, sokkal kevésbé a társadalomtudósok — ismeretei, imágói arról, hogy miként működik, miként él a kisebbségi társadalom, megmaradtak egy kezdeti autisztikus fázisukban, nem tudták (vagy olykor ideológiai/moralizáló okoknál fogva nem akarták!) figyelembe venni azt, ami „lent” történik. Ennek egyik következménye, hogy indokolt kultúrpeszsimizmusukat, hitelvesztéseiket rávetítették a társadalom egészére. Így az értelmiségi réteg elvákonyodása (nagymeretű kivándorlás), sorozatos megrendültsége arra készítette őket, hogy a kisebbségi lét szinte minden vonatkozását, sőt magát a kisebbségi társadalmat életképtelennek tekintsék. A valóság ilyenfajta látásának/láttatásának megvannak nemcsak az értelmiségi habitusból származó társadalomontológiai gyökerei, hanem a totalitáris — nemzeti elnyomáson alapuló — hatalom felől sugárzó konkrét/tapasztalati tényezői is. Hogy az értelmiségeink kizárólag csak az atomizálódást, a közösségi lét valóban tapasztalható felbomlását vették figyelembe, abban nyilván „földrajzi” tényezők is közrejátszottak (az értelmiségi elit nagyvárosokban lakik); minél távolabb áll(t) valaki a vidéki és hétköznapi életvilág megismerésének még a lehetőségétől is, annál inkább hatott rá a „néplélek”, a „hagyományos népi élet” stb. ismeretének a hangoztatására irányuló kényszer, annál inkább úgy érezte, hogy kötelessége a hagyományos paraszti élet ismerete, hagyományaink tisztelete, a mentés. Így aztán tette, amiről úgy vélte, hogy tennie kell: idillé változtatta a hagyományos paraszti életet, ünnepivé (és ezzel lényegében giccsé!) a folklórt, miközben teljességgel kívül állt a reális közösségi léten, megjátszotta a beleélést, olyan erkölcsi frázisok hangoztatásával, melyekről úgy vélte, hogy bizton vezérlik a köznapi ember gondolkodását, cselekvéseit.

A kialakult és megerősödött értelmiségi ideológia, melynek emanációja jelenlegi intézményi hálózatunk — K. R. Popper kifejezését használva —, „bebiztosított dogmatizmusnak” bizonyult, olyan eszmerendszernek, mely csak egyféle „kritikát” tűr meg, olyant, amely nem megy túl a kritizált ideológiai paradigmán, nem támadja azt. Ugyanakkor ez a dogmatizmus teljességgel intolleráns a mássággal szemben: árulásnak bélyegzi azt.

Egy ilyen, a hagyományos paradigma keretei között megmaradó kritikát vélek felfedezni a Molnár Gusztáv köré szerveződött Limes-csoport

vitáiban. A Limes-kör igen komoly értelmiség- és ideológia-kritikát végzett, de vagy nem volt képes rá vagy nem is akart (!) túlmenni a bírált ideológián, nem jutott el az „alsó” társadalom megértéséig, és így maradt abban az értelmiségi elefántcsonttoronyban, mely immár régóta hagyománnyá vált.

Minden ideológiai diszkurzus valamilyen társadalomkép és végső soron egyfajta emberkép tétélezéséből indul ki, bármennyire is rejtve marad ez. Figyelmesen olvasva a Limes-kör megjelent vitanyagát, rádöbbenhetünk, hogy a beszélgetések történelmi és szociológiai premisszái kísértetiesen hasonlatosak ahhoz az ideológiához, amelyet bírálnak. Ez a kép teljességgel felfüggeszti, sőt adott esetben ontológiai státusát is kérdésessé teszi a mindennapi működő társadalomnak. Ha ugyanis vannak hétköznapiak és van története a totalitarizmusnak is (annak ellenére, hogy maga Molnár G. írja: „a totalitarizmusnak nincs történelme”?!), — és véleményem szerint ez kétségtelenül így van — akkor harcos önvédő és segélyért kiáltó szavának nyilván nincs valódi visszhangja, helyette valami mást kell(ene) kitalálni. Ez a más éppúgy távol áll az urbánus értelmiségi csatározásoktól, mint a népiesek ál-pátoszától.

Különös, de értelmiségeinknek éppen identitásuk kialakításához (érdemhalmozás tekintetében), „jól jött” a szorongatottság, a szélsőalomalomharc, az, hogy egy külső ellenséghez képest tudták felfogni saját szerepüket, felértékelni tevékenységüket. A veszélyeztetettség és a kulturális rombolás, az azonosságvesztés túlhangsúlyozása, a civil társadalom csírái meglétének eltakarása az ideológiatermelés segítségével, hozzásegítette őket presztízszük növeléséhez, ál-tevékenységeik felértékeléséhez vagy az elvándorlás motiválásához! (Csakis egy ilyenfajta elfogultság mondhatja Biró Gáspárral, még 1985-ben, hogy „a társadalom mára a legteljesebb mértékben atomizálódott, szétesett a kiszolgáltatott egyének letargikus tömegére” Limes, 1990/1,18.old.).

A jelzett ideológia intézményesen legitimálta, felvállalta hagyományainkat, sőt kollektív szimbólummá növesztette azokat, nem számolva a köznapok valóságával, ha kellett akár százszázalékosan ellentmondva annak; továbbá kialakította működtette — és ezt teszi ma is! — azt az ideológiát burkot, védő gyűrűt („protectiv bell”), mely megvédi a Vállaló értelmiséget minden támadástól, azoktól, akik (transzilván illúziókra alapozott) ideológiájukat egyáltalán kritizálni merészelik, az ilyenek kultúrán kívülre kerülnek, árulók lesznek. A kirekesztési technikával a külső támadásokat még úgy ahogy vissza lehet verni; ez a harc csak növeli az értelmiségi presztízst, szentségének szimbólumait szolgálhatja, de mit lehet kezdeni a „belülről” jövő kritikával? Ma még kevesen értik, hogy egy ilyen autohton bírálatnak előbb-utóbb meg kell jelennie, illetve, hogy tulajdonképpen már meg is jelent, és egyre inkább teret nyer függetlenül az őt érő gáncoskodástól. Úgy gondolom, Biró Zoltán tanulmánya, ha nem is az egyetlen, de mindenképpen az egyik ilyen kritikai kihívást jelentheti — mindazzal amit implicite felvet. Ezért vélhetően indulatokat fog kavarni és kedélyeket borzolni

„magas“ értelmiségi körökben, sőt a kiátkozás kockázatát is magában rejti.

Az intézménykritikába bújtatott kihívás lényege az antropológiai szempont következetes alkalmazása, és a civil társadalom generatív erejének, az önszerveződő társadalom nálunk is létező csíráinak felfedezése. Ami életképessé teszi a tanulmány gondolatait az a hitelesség, divatos kifejezéssel, a vázolt társadalom-kép ökológiai validitása. Ezt bizonyítandó nem tartom feleslegesnek az antropológiai szemlélet néhány — esetenként nem eléggé kifejtett — összetevőjének a pontozását.

Első és talán legfontosabb tényező, hogy az emberből indul ki és az intézmények vizsgálatakor a bennük dolgozó egyéneket veszi figyelembe (minden tulajdonságaikkal együtt) és nem „szentekkel” számol, akik eleve fölénk rendeltettek. Az intézmény így nyilvánvalóan — túl a vélt vagy valós ideológiai szerepen — identitásnyújtó közeg az intézményiek számára. Ez a kiindulópont, mint látható, igen sok tabut lerombol: deszakralizál.

Másodszor, az elemzés mindig a működő társadalmat tartja szem előtt, sohasem azt, ahogyan a dolgoknak menniük kellene, hanem azt ahogyan

mennek. Eközben figyelmét az intézmény és közössége közötti kooperációra, illetve a távolságot teremtésre fordítja: ez pedig csakis a társadalomkutató sajátos — egyszerre bent levő és ugyanakkor külső megfigyelői státusban levő — helyzetéből lehetséges. Ebből kifolyólag „szerénysége” sohasem megalázkodás vagy behódolás, hanem a tudomány immanens visszafogottsága, s nagyképűsége — ha van ilyen — pedig nem a biztos tudásának tudatában levő, pöffeszkedő értelmiségi világnézete.

A tanulmány igyekszik feltárni, hogy egy értelmiségi mentalitás hogyan volt képes valóságot termelni saját illúzióiból is, visszaolvasni az intézmények működéséből az őket létrehozó szándékokat. Ezért több mint ideológia- vagy mentalitáskritika, az intézmények egyfajta „hermeneutikája”, mely célként az eredeti szándékokhoz és az objektíválódás folytán a másokban kialakult képességének a megteremtésével akarja „újraalkotni” a világban-levés ránk jellemző módozatait. Amennyiben képes volt egy ilyen eredeti értelmet visszaállító rekonstrukcióra, megtette az első lépéseket a jövőépítési stratégiák kidolgozása fele is!

Több mint három hónap telt el a „nagy fordulat” óta. Nemzetiségi kultúránk intézményhálózatának restaurációs folyamata azonban arra utal, hogy sokkal inkább egyféle folytonossági illúzióról lehet beszélni, mintsem fordulatról. A bevezető tanulmányban bemutatott hamis kultúrakép, illetve az arra ráépülő hamis kultúrakép (vö: Veress Károly hozzászólása) továbbra is behatárolja az intézmények működését, az intézményekben dolgozók ideológiáját és mindennapi szereplését, a sajtó nyelvhasználatát. Azzal a lényeges különbséggel, hogy míg a Forradalom előtt a kultúra alapilléreinek hitt nemzetiségi létszimbólumok rejtett vagy áttételes forgalmazása jelentette a legfontosabb tevékenységet, addig mára ez a forgalmazás nyílttá (sok esetben propagandisztikussá) vált. Fantomintézmények sokasága jön létre, amelyek — egy-egy jól hangzó névvel felcímkézve — a védőernyők szerepét játsszák. Ezekkel szemben egyelőre eltörpülnek azok az alulról induló kezdeményezések, amelyek helyi erőforrásokat kívánnak mozgósítani valamilyen konkrét, térben és időben jól körülhatárolható cselekvés érdekében. Bár a kétféle paradigma közül tetszés szerint lehet választani, mégis elsősorban az elmúlt évtizedekben kitermelődött kultúrateremtési paradigmák működnek. Ezek a paradigmák — eddigi gyakorlatukhoz híven — igyekeznek kizárni az önreflexiót, a tegnapi gyakorlattal való szembenézést. Ehelyett a régi séma ismétlődik, amely szerint az új intézmények már létrejöttük első pillanatától kezdve valamiféle homogenizálásra törekszenek, és a partikuláris érdeket általánosként állítják be (vö: Magyarai Vincze Enikő hozzászólása). Ezzel már eleve kizárják a tényleges képviselőt, s ugyanakkor a társadalmi hasznosság lehetőségét.

Joggal tehető fel a kérdés: milyen esélye van a másfajta paradigmának, milyen lehetőségeik vannak az alulról építkező intézményeknek? A másfajta paradigma szerint szerveződő új kezdeményezések legnagyobb gondja pillanatnyilag az, hogy nem képesek önmaguk legitimálására, s a régi típusú intézmények szimbolikus súlyának árnyékában vegetálásra kényszerülnek. A tanulmányhoz kapcsolódó hozzászólások nyomán úgy vélem, hogy az eddigi domináns paradigma elemzése legitimációs eszköztárat kínálhatna az új kezdeményezések számára! Egy ilyen rálátás megteremtene azt a distanciát, amelyet a napi gyakorlatban — a már jelzett szimbolikus nyomás miatt — nem lehet megteremteni vagy fenntartani. Fogalmi eltávolításra van szükség, ezért erről a domináns paradigmáról mindenekelőtt beszélni kell. Az ilyen elemzés nem jelent feltétlenül elítélő kritikát vagy elutasítást, bár a domináns paradigma képviselői minden bizonnyal így fogják érezni, csupán a „hogyan működött”, „miért így működött” kérdések megválaszolására van szükség. Ezek a válaszok már magukban hordják az eltávolítás lehetőségét, s ezzel párhuzamosan érvényességgel ruházzák fel a másfajta próbálkozásokat. Ez látszik pillanatnyilag az „építés” egyetlen lehetőségének, hiszen intézményhálózatunk „életében” semmiféle Nagy Fordulatra nem számíthatunk (a számbeli növekedés még nem az!). Az átmenet formáit, módozatait kell kigondolni, s ez csak elemzés révén lehetséges, hiszen a domináns paradigma féltve őrzi működési titkait, személyes érdekekbe bújtatott intézményi intimitásait, s nem utolsósorban azt a mindent elfedő, egységesítő nyelvezetet, amely végső soron ennek a paradigmának a legfontosabb tartóoszlopa.

Ez az összeállítás tehát nem vállalkozhat többre, mint az értelmezés munkájának megkezdésére. A vitaindító tanulmányhoz kapcsolódó hozzászólások újabb és újabb szempontokat vetettek fel. Ezeket összefogni, értelmezni még túl korai lenne, hiszen elsődleges szerepük csak az lehet, hogy további értelmezéseket generáljanak.

Csikszereda, 1990. április 2.

BIRÓ A. ZOLTÁN